

VÁLASZ VÍGH ÉVA, ARMANDO NUZZO ÉS PÁL JÓZSEF OPPONENSI VÉLEMÉNYÉRE

Tisztelt Bizottság!

Tisztelt Opponensek!

Mindenekelőtt szeretném őszintén megköszönni mindhárom opponensemnek, hogy alaposan és értőn elolvasták a dolgozatomat, és alapvetően mindhárman pozitívan értékelték annak eredményeit. Ez számomra mindenképpen nagyon komoly pozitív visszajelzés és megerősítés. Mindhárom opponensem tett ugyanakkor bíráló – teszem hozzá majdnem mindig igen konstruktív – megjegyzéseket, valamint tovább gondolásra érdemes javaslatokat az alábbiakban ezekre próbálok meg reagálni.

Elsőként a témaválasztással kapcsolatos megjegyzésekre szeretnék röviden reflektálni. Vígh Éva és Pál József egyaránt kifejtette, hogy jót tett volna a dolgozatnak, ha a szűken vett textológiai vizsgálaton túl többször merészkedem ki más területekre, általánosságban Vígh Éva professzorasszony a kulturális közegre vonatkozó következtetések hiányát említi, míg Pál József professzor a Tre- Quattrocento nagy szellemi áramlatait javasolja, további lehetséges kutatási témaként. Ezt a megállapítást természetesen alapvetően elfogadom: eredetileg magam is a textológiai vizsgálaton túl, az általam elemzett szöveg a *Meditationes vitae Christi* (továbbiakban MVC) hatástörténetét, kontextusát is be kívántam mutatni, legalább a 14. század tekintetében. Azonban a kutatás során világossá vált, hogy ez szétfeszítette volna a kereteket, mivel az MVC hatását annyira szerteágazó területeken tárgyalja a szakirodalom, hogy lehetetlen lett volna a teljességre törekedni. Ha csak a már meglévő szakirodalom áttekintéséből indulunk ki, akkor is a szűkebb értelemben vett vallás- és irodalomtörténeten belül is, számos jelenség, folyamat és műfaj bemutatására kellett volna részletesen kitérni, ám ezeken túl, legalább három további diszciplína, a képzőművészet, a színháztörténet, és az elmúlt években dinamikusán fejlődő az érzelem- vagy emóciótörténet, az a három terület, amelyekkel részletesen foglalkoznom kellett volna. Ebből a szerteágazó tematikából legfeljebb valamiféle „fejezetek a *Meditationes vitae Christi* hatástörténetéből” jellegű tanulmánykötetet tudtam volna írni. Éppen ezért úgy döntöttem, hogy csak abban az esetben térek ki e területekre, amennyiben a dolgozat alapvető kérdésselvetéseit – a mű eredeti nyelve és verziója, a datálás és a szerző kérdése – közvetlenül érinti. Így is azért sok területre kellett elkalandoznom – ahogyan azt a Vígh Éva is megjegyzi – többek között hosszan tárgyaltam két Dante-kortárs ferences szerző, Iacopone da Todi vagy Angela da Foligno munkásságának több aspektusát, a ferences renden belüli spirituális irányzat szegénység-felfogását, Árpád-házi Szent Erzsébet kultuszának jellegzetességeit, a középkori *volgarizzamento* irodalom jellegzetességeit, a női misztikusok írásbeliségének kérdéseit, a képzőművészet terén pedig Giotto di Bondone és főképpen a nápolyi Santa Maria Donnaregina freskóit. A Vígh Éva tanárnő által külön említett Iacopone Todi és az MVC kapcsolatával azóta volt alkalmam más szempontból is foglalkozni,¹ és erről tervezek egy hosszabb külön publikációt is.

¹ „Le *Meditationes Vitae Christi* e le laude di Iacopone in un incunabolo veneziano” előadás a *The Franciscan Vita Christi Tradition/ La tradizione francescana della Vita Christi* c. konferencián (Budapest: ELTE, 2023)

Mindkét opponens, aki ezt a kérdést érintette megfogalmaz konkrét ötletet, javaslatot is, hogy milyen irányban lehetett volna még továbbfejlesztem a kutatást. Vígh Éva professzorasszony azt a konkrét kérdést veti fel, hogy Niccolò Cicerchia *Resurrezione* című cantaré-ja tekinthető-e az MVC egyik feldolgozásának vagy abból vett inspirációnak. Ez egy igen jó kérdés, mivel a szakirodalom csupán Cicerchia másik művét, a *Passionét*, valamint Felice da Massa *Fanciullezzáj*át említi, mint az MVC 14. századi verses feldolgozásai. A szöveget kiadó Giorgio Varanini úgy fogalmaz, hogy a *Ressurezione* is használja ugyan az MVC-t, de jóval kisebb mértékben, mint a *Passione*, mivel itt fő forrásai a kanonikus és apokrif evangéliumok voltak, Varanini féleménye szerint egyébként csak Felice da Massa *Fanciullezzája* számít valóban feldolgozásnak (*rifacimento*), a két Cicerchia mű csak az MVC-ből inspirálódott.² Megjegyzem, kifejezetten kívánatos volna ezekkel a művekkel részletesebben is foglalkozni, hiszen tudomásom szerint Olaszországban sem igazán vizsgálták őket az elmúlt évtizedekben,³ azonban az a dolgozat célkitűzése szempontjából, mivel e verses feldolgozások valóban nem számítanak a szó szoros értelmében az MVC változatainak, elégnék éreztem ilyen szinten vizsgálni őket.

Vígh tanárnő másik konkrét kérdése arra irányult, hogy a ferences-domonkos szellemiség mennyire érhető tetten a kéziratos hagyományban, főképpen a szegénység tekintetében. Ez a kérdés is lehetne még további elmélyült kutatás tárgya, e helyütt most röviden azt felelném, hogy a két fentebb említett költőn kívül még egy konkrét olyan kéziratól tudunk, amelynek egyértelmű domonkos kötődése van, még pedig az a firenzei Riccardiana Könyvtár 1346 jelzetű kézirata, amelyben a szintén domonkos, és szintén Sienai Katalin köréhez tartozó Simone da Cascina *Colloquio spirituale* c. művével egybekötve olvasható az MVC-nek egy igen különös népnyelvű változata. E változatban én a szegénységgel kapcsolatos radikális eltérést más kéziratokhoz képest nem észleltem, azon túl, hogy a szöveg strukturális jellegzetességei miatt (hiányzik belőle a Krisztus és a Szűz gyermekkoráról szóló szövegegység) egy sor olyan epizód eleve nem található meg benne, amelyeket e téma kapcsán idézni szoktak. Ezt a szempontot érdemes a további kutatások során figyelembe venni, mivel lehetséges, hogy éppen ez a jelleg magyarázza meg, hogy korai jellege ellenére mégis teljesen egyedi struktúrájú szövegváltozatról van szó. Ez a kutatás a jövőben sokkal könnyebben elvégezhető lesz, mivel a közelmúltban megjelent a kézirat szövegének részleges kiadása, és várható egy részletes tanulmány is a szöveget kiadó kutatók részéről.⁴

Pál professzor úr konkrét felvetésként a Dantével való összevetést említi, azon belül is Dante neologizmusainak kérdését. Ezzel a témával, bevallom, nem foglalkoztam, és nem is érzem teljesen kompetensnek magam, bár bizonyosan ígéretes kutatás volna. Más szempontból azonban megvizsgáltam Dante és az MVC szövegszintű kapcsolatát (e kutatásaim egy része

² *Cantari Religiosi senesi del Trecento: Neri Pagliaresi – Fra Felice Tancredi da Massa – Niccolò Cicerchia*. A cura di Giorgio Varanini. Bari: Laterza, 1965, p. 550.

³ Tudomásom szerint szisztematikusan utoljára Luigi Celluli ("Le "Meditatione vitae Christi" e i poemetti che ne furono ispirati." *Archivum romanicum: nuova rivista di filologia romanza*. 22 (1938), 30-98) és Alberto Vaccari ("Le Meditazioni della vita di Cristo in volgare." in Alberto Vaccari, *Scritti di erudizione e di filologia*, I. Roma: Ed. di Storia e Letteratura, 1952, 341-378.) vizsgálták.

⁴ Diego Dotto - Federico Rossi, „Il volgarizzamento A delle Meditationes vitae Christi secondo il Riccardiano 1346.: La sezione finale. I. Edizione” *Bollettino dell'Opera del Vocabolario Italiano*, 27-28 (2023), 217-258.

írásban is megjelent⁵), és ott arra jutottam, egyrészt, hogy a színjáték egyes részeinél kimutatható az MVC hatása (Paradicsom XI. ének), valamint, hogy egy 15. századi kézirat-csoportban érdekes módon kerül egymás mellé az MVC olasz szövege Danténak tulajdonított művekkel, sőt egy kódex esetében a Commedia egy részletével is. Ugyanakkor e kutatási eredmények nagy részét jelen dolgozat szövegébe a fenti megfontolások miatt nem építettem be.

Következő pontként a terminológiai megjegyzésekre, bírálatokra szeretnék válaszolni, amelyek, mint alább látni fogjuk, részben komolyabb, elméleti kérdésekhez vezetnek. Armando Nuzzo professzor több helyen is megjegyzi, hogy a szövegben használt terminológia egy részét – *versione, testimone*, stb. – pontatlannak, problémásnak tartja, ugyanakkor azt is aláhúzza, hogy mindez nem az én hibám, mivel a vonatkozó szakirodalom nagy része is így használja, (az e megjegyzés mögött húzódó elméleti kérdésekre alább még visszatérek). Pál tanár úr pedig azt veti fel, hogy az egyes változatokra használt terminológiát tovább kellett volna árnyalni, és az olasz kifejezéseket (*Testo maggiore, Testo minore*) csak a népnyelvű szövegekre alkalmazni, és a latin kéziratokra egy más, esetleg ennek megfelelő (pl. *textus maior, minor*) terminust alkotni.

Mindkét megjegyzést jogosnak találok, ugyanakkor szeretném aláhúzni, hogy itt legnagyobb részben az a megfontolás vezetett, hogy a korábbi kutatás által megalkotott terminológiát csak a lehető legkisebb mértékben módosítsam, mégpedig azért, hogy az így is igen nehezen követhető, diffúz vita követését ne nehezítsem tovább azzal, hogy a fontosabb fogalmakra esetleg más kifejezést vezetek be, mint amit a reflektált szerző alkalmaz. Amúgy mindhárom szerző, aki az MVC szövegvariánsainak dzsungelében megpróbált valamiféle kategorizálással élni (időrendben Columban Fischer, Alberto Vaccari és Sarah McNamer⁶), noha más-más terminológiát javasoltak, az azonban közös volt, hogy nem alkalmaztak külön terminusokat a népnyelvi és a latin változatok leírására: Fischernél *Grosse Text, Kleine Text, Meditationes de Passione* (MPC), Vaccarinál *Testo integrale, testo dimezzato*, és *classe minima*, míg a legutóbbi szerző McNamer vezette be a semleges *Testo maggiore, Testo minore, MPC* és a korábban nem szereplő *Testo breve* kifejezéseket. Teljesen indokolt volna a latin változatokat más névvel illetni – már csak azért is, mert strukturálisan is eltérő főképpen a latin és az olasz *Testo minore* jellege, – de úgy éreztem, hogy még tovább nehezíteném a külső olvasók számára a vita követését.

Hasonló a helyzet egy másik problémával, amit Nuzzo tanár úr vetett fel, aki azt nehezményezi, hogy a sztemmában miért nincs ott az összes szövegtanú. Erre az egyszerű válasz az, hogy a latinnal együtt jelenleg 210 kézitról tudunk, és úgy éreztem, hogy miután a dolgozat első részében ezeket – legalább is a 77 olasz kéziratot – próbáltam kategóriákba osztani, valóban csak ezeket a kategóriákat tüntettem fel, a lehet, hogy valóban kissé pongyolán sztemmának nevezett ábrán. Érzésem szerint, ha még további jelölést, ahogyan Nuzzo

⁵ Dávid Falvai, „Dante e la tradizione bonaventuriana nella ricezione ungherese.” In *Dante degli ungheresi*. A cura di Komlóssy Gyöngyi - Mátyus Norbert. Roma: Viella, 2023, 33-45

⁶ Columban Fischer, „Die Meditationes vitae Christi: Ihre Handschriftliche Überlieferung und die Verfasserfrage,” in *Archivum Franciscanum Historicum*, 25 (1932), 3-35, 175-209, 305-348 és 449-483; A. Vaccari, cit., Sarah McNamer, *Meditations on the Life of Christ: The Short Italian Text*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2018.

professzor javasolja, z,x,y vezeték be az így is bonyolult kategorizálást hozó fejezet végén, azzal még átláthatatlanabbá teszem az érvelésemet.

Ez a pont átvezet minket egy másik, szintén Pál és Nuzzo tanár urak által is említett problémához, még pedig ahhoz, hogy a dolgozat túlságosan polemikus jellegű, és azon belül is Sarah McNamer érveinek vitatása túlzottan nagy teret kap, ami – Armando Nuzzo szavaival – „szinte kényszeres” jelleget ölt. Újra olvasva a szöveget, elismerem, hogy tényleg túlzóan sokat foglalkoztam az amerikai kutató nő érveivel és annak bírálataival, de szeretném jelezni, egyrészt, hogy az elmúlt 30 évben egyedül Sarah McNamer szólt érdemben a jelen dolgozat három nagy részének tárgyát képező kérdések mindegyikéhez, és mindhárom kérdéstről az enyémtől szögesen eltérő álláspontot képviselt vagy képvisel mind a mai napig. Másrészt azt szeretném előre vetíteni, hogy ennek a kérdésnek speciális kontextusa van, az alábbiakban erre szeretnék röviden kitérni.

Annak ellenére, hogy az MVC egyértelműen itáliai eredetű mű, a 60-as évektől kb. 10 évvel ezelőttig gyakorlatilag csak angolszász kutatók foglalkoztak a témával, ha nem számítjuk a Giuliano Gasca Queirazza által elkészített szicíliai változat kiadását.⁷ A vita kiindulópontja az a tény, hogy a mű egészének filológiai szempontú értelmezésével 1990 óta egyedül Sarah McNamer foglalkozott, és ebbe a diskurzushoz csöppentem bele először egyedül, majd Tóth Péterrel közösen. Amikor elsőként érintőlegesen kapcsolatba kerültem e szöveggel 2007-2008 táján, akkor már jó 15 éve Sarah McNamer egy ifjúkori publikációja határozta meg az MVC-vel kapcsolatos diskurzust,⁸ főképpen a datálás tekintetében, amit a Szent Erzsébetnek tulajdonított Mária-revelációk (szerintem) téves értelmezésére alapozott, és amely téves datálás a további kutatásokat évtizedekre megbénította (ha az MVC a 14. század második felében íródott volna – ahogyan azt 1990 és 2014 között tartották – akkor értelemszerűen semmire sem lehetett volna hatással, ami a század első felében, elején született). Ezzel párhuzamosan Tóth Péter teljesen más irányból jutott el ugyanehhez a problémához: ő MVC latin változatának hatását, idézéseit vizsgálta.⁹

Egy konferencián meg is ismerkedtem az amerikai kutató nővel, aki eleinte semleges-jóindulatú hozzáállással fogadta cikkeimet, sőt, 2014-ben még igen pozitívan írt kutatásaimról, és visszavonta a korábbi téves datálását.¹⁰ 2014-ben azonban, amikor Tóth Péterrel közös, hosszú angol nyelvű tanulmányunk megjelent egy Brepols-kötetben, amelyben már mindhárom

⁷ *Meditacioni dila vita di Christu*, a cura di Giuliano Gasca Queirazza. Palermo: Centro di studi filologici e linguistici siciliani, 2008.

⁸ Sarah McNamer, „Further Evidence for the Date of the Pseudo-Bonaventuran *Meditationes Vitae Christi*,” *Franciscan Studies*, 50 (1990), 235-261.

⁹ Tóth Péter – Falvy Dávid, „Jakab apostoltól Szent Bonaventúráig: egy ál-apokrif a *Sermones dominicales passiois* beszédében,” in *Magistrae discipuli: Tanulmányok Madas Edit tiszteletére*, szerk., Nemerényi Előd. Budapest: Mokka, 2009, 313-340. Péter Tóth, „Pseudo-Apocryphal Dialogue as a Tool for the Memorization of Scholastic Wisdom: The Farewell of Christ to Mary and the *Liber De Vita Christi* by Jacobus,” in *The Making of Memory in the Middle Ages*, ed. L. Doležalová, Leiden: Brill, 2010, 161-198; Dávid Falvy, „St. Elizabeth of Hungary in Italian Vernacular Literature. *Vitae, Miracles, Revelations and the Meditations on the Life of Christ*,” in *Promoting the Saints. Cults and Their Context from Late Antiquity until the Early Modern Period. Essays in Honor of Gábor Klaniczay for His 60th Birthday*, ed. Ottó Gecser et al., Budapest-New York, CEU Press, 2011, 137-150.

¹⁰ Sarah McNamer, „The Author of the Italian *Meditations on the Life of Christ*,” in *New Directions in Manuscript Studies and Reading Practices: Essays in Honour of Derek Pearsall's 80th Birthday*, ed. K. Kerby-Fulton – J.J. Thompson – S. Baechle. Notre Dame (IN) 2014, 119-137.

alapvető kérdésben (datálás, eredeti verzió/nyelv, szerző) vele ellentétes álláspontot fogalmaztuk meg, és amikor egy évvel később egy másik, részben ezt lefedő, részben új elemzéseket hozó olasz tanulmányt publikáltunk¹¹ – amihez leginkább én ragaszkodtam, mert alapvetően fontosnak tartottam, hogy az olasz tudományos közvélemény is jobban bevonódjon a vitába – onnantól McNamer szabályosan – nincs rá jobb szó – „hadat üzent” nekünk. Elsőként teljesen szokatlan módon egy informális, inszINUÁCIÓKTÓL (sőt személyeskedésektől) hemzseggő nyílt levelet tett közzé ellenünk az academia.edu-n, utána pedig – néhány év elteltével, a terület egyik vezető folyóiratában, az *Archivum Franciscanum Historicum*-ban (ugyanott, ahol a mi olasz nyelvű tanulmányunk is megjelent) egy 50 (ötven!) oldalas vitacikket közölt, kb. 90-szer említve név szerint minket szinte kizárólag negatív értelemben. Erre 2020-ban egy hosszabb, egyszerezős olasz nyelvű tanulmányban válaszoltam a *Società internazionale di Studi francescani* folyóiratában, amely tanulmány szövegének nagy részét – lehetséges, hogy kissé reflektálatlanul – beépítettem e dolgozatba is.¹²

Egészen bizonyos, hogy lehetett volna a vitát okosabban, taktikusabban, empatikusabban is kezelni a mi részünkről is – erről sokat beszélgettünk Tóth Péterrel és a velünk együttműködő többi kollégával (Holly Flora, Nigel Palmer, Antonio Montefusco) – de ezek után már nem lehetett a vitából kihátrálni, főleg mivel – ismétlem – az nem holmi részkérdésekről, hanem az MVC-vel kapcsolatos mindhárom alapvető filológiai problémáról szólt: datálás, szerző, eredeti nyelv és változat. Mindezek alapján elismerem, hogy túlzottan polemikus lett az érvelés, bár megjegyzem, hogy sem a már megjelent olasz válaszcikkem szerkesztői, sem a jelen szöveget névtelenül bíráló két anonim lektor (mivel e dolgozat szövege is megjelenés alatt áll a római Istituto Storico per il Medioevo sorozatában) sem tett ilyen irányú megjegyzést. Mindenesetre azt szeretném hangsúlyozni, hogy jelen dolgozat részben egy folyó tudományos vita dokumentuma, amely vita ráadásul a szöveg megírásakor (első változatban 2021-2022-ben fogalmaztam a szöveget) még egyáltalán nem volt lezárva.

A vita mostanra nyugvópontra látszik jutni – bár nem zárható ki, hogy McNamer újabb publikációval áll elő, hiszen korábban is tipikusan legalább 4-5 évet várt két komolyabb hozzászólása között – mivel az 2018 után megjelent publikációk (a megjelent szövegkiadások, valamint a Brepols új, összegző kollektív kötete, és egyéb írások, recenziók), – amelyben az angolszász kutatók (Nigel Palmer, Donal Cooper, Holly Flora, Joanna Cannon)¹³ mellett már legnagyobb örömmre, olasz tudósok (Antonio Montefusco, Diego Dotto, Federico Rossi,

¹¹ Péter Tóth - Dávid Falvai, "New Light on the Date and Authorship of the Meditationes Vitae Christi," in *Devotional Culture in Late Medieval England and Europe: Diverse Imaginations on Christ's Life*, ed., S. Kelly - R. Perry, Turnhout 2014, 17-105; Dávid Falvai - Péter Tóth, "L'autore e la trasmissione delle Meditationes Vitae Christi in base a manoscritti volgari italiani," in *Archivum Franciscanum Historicum*, 108 (2015), 403-430.

¹² Sarah McNamer, "The Debate on the Origins of the Meditationes vitae Christi: Recent Arguments and Prospects for Future Research," in *Archivum Franciscanum Historicum*, 111, (2018), 65-112. Dávid Falvai, „Le Meditazioni sulla vita di Cristo nel contesto del minoritismo del primo Trecento,” in *Franciscana: Bollettino della Società Internazionale di Studi Francescani*, XXII (2020), 139-187.

¹³ Nigel Palmer, "S. McNamer: Meditations on the Life of Christ: The Short Italian Text (Review)," in *Medium Aevum*, LXXXVII. 2 (2019), 403-405; Joanna Cannon, "The Writer as Viewer: Recollecting Art in the Text of the Meditationes vitae Christi," in *The Meditationes Vitae Christi Reconsidered: New Perspectives on Text and Image*, ed., H. Flora - P. Tóth, Turnhout, Brepols, 2021, 199-224; Donal Cooper, "Fra Jacopo in the Archives: San Gimignano as a Context for the Meditations on the Life of Christ." In Flora-Tóth, *The Meditationes*, cit., 17-42.

Concetto del Popolo, Daniele Solvi, Carlo Delcorno)¹⁴ is egyre aktívabban bekapcsolódtak, ebbe az irányba mutatnak. Az újonnan megjelent publikációk legnagyobb része ugyanis jobbra McNamer álláspontjával ellentétes, és nagy részben az én érveimet alátámasztó következtetésre jut.

Pál tanár úr két tartalmi megjegyzést is tesz a dolgozat polemikus részével kapcsolatban. Egyrészt részben jogosan veti fel, hogy miért foglalkozom ilyen hosszan a Mária-revelációk kérdésével, hogy ha az következtetésem szerint végső soron nem segít a datálás megállapításában. Erre azt tudom válaszolni, hogy egyrészt azért, mivel 25 éven keresztül ez alapján datálták a művet, másrészt pedig, mivel mind a korábbi, mind a legújabb, 2018-ban felmerült hipotézis, noha ez utóbbi a datálást már lényegében valóban nem zavarja, alapvető magyar vonatkozással bír. A korábbi hipotézis ugyanis Töss-i Boldog Erzsébet, a második Árpád-házi Ifjabb Erzsébet nevéhez próbálja e szöveget kötni. Emiatt különösen is fontosnak éreztem, hogy a nemzetközi közvélemény számára megfogalmazzam álláspontomat, amelybe a magyar szakirodalom külföldön nem, vagy csak részben, illetve pontatlanul ismert megállapításait is megismertettem.

A vita kapcsán Pál József professzor úrnak az a megjegyzése is jogos, hogy a középkori szerzőktől nem idegen a forrás visszakeresése, lásd Dante példáját. Ez természetesen sok esetben igaz, de McNamer elmélete szerint éppen a szerző az, aki pontatlanul és hiányosan idéz, és a fordító, ahelyett, hogy a forrásszöveget fordítaná, pontosítja és egészíti ki az eredetinek megfelelően – erre értettem, hogy ez idegen a középkori fordítás-irodalom jellegzetességeitől.

Pál tanár úr azon megjegyzése kapcsán azonban, hogy „Az „amerikai-magyar” tudományos vitára (angol vagy olasz nyelven) érdemes lenne meghívni a másik felet is” bevallom, zavarban vagyok: a tudományos vita – a fent említett nyílt levéltől eltekintve, amelyre végül nem reagáltunk – a tudományos életben bevett módon, nyilvános konferenciákon és publikációkon keresztül zajlott és zajlik, kizárólag olasz és angol nyelven (mint említettem, e dolgozat szövege is megjelenés alatt áll Olaszországban), ráadásul a Tóth Péter és Holly Flora által szerkesztett 2021-es Brepols-kötetbe, ahol az én egyik tanulmányom is szerepelt,¹⁵ meghívást kapott Sarah McNamer is, amit végül nem fogadott el. Ráadásul ez a megjegyzés azt az érzést kelti, mintha valamiféle helyzeti előnyben lettem volna, vagy lennék McNamerrel szemben, holott ennek teljesen egyértelműen az ellentéte az igaz: az egyik amerikai elit-egyetem, a Georgetown professzora, akinek a témában írt 2018-as monográfiáját már a megjelenés előtt nemzetközi díjjal jutalmazták,¹⁶ vitatkozott egy közép-európai, a szűkebb

¹⁴ Concetto Del Popolo, *Due redazioni delle Meditazioni della vita di Cristo*, in «Rivista di Storia e Letteratura Religiosa» 57/1 (2021), pp. 111-140; Antonio Montefusco, *Arctissima paupertas: Le Meditationes Vitae Christi e la letteratura francescana*, Spoleto, CISAM, 2021; Pietro Delcorno, „Recensione,” *Archivum Franciscanum Historicum* 112/1-2 (2019), 381-385; Federico Rossi, „Nuove acquisizioni sul volgarizzamento italiano A,” in Dotto-Falvai-Montefusco 2021, 40-54; Daniele Solvi, „Montefusco, Antonio. – *Arctissima paupertas. Le Meditationes vitae christi e la letteratura francescana* (Recensione),” *Archivum Franciscanum Historicum*, 114/3-4 (2021), 667-669.

¹⁵ Dávid Falvai, „The Italian Text of the Paris Manuscript of the *Meditationes*: Historiographic Remarks and Further Perspectives,” in Flora-Tóth, *The Meditationes*, cit. 99-110

¹⁶ Sarah McNamer, *Meditations* cit., „Winner of the Modern Language Association’s Aldo and Jeanne Scaglione Publication Award for a Manuscript in Italian Literary Studies in 2017.”

szakterületen mérsékelten számon tartott egyetemnek a vita kezdetén még adjunktusával, valamint egy szintén magyar (akkor még) posztdoktori ösztöndíjassal.

Részben ide kapcsolható Pál professzor úr következő megjegyzése, amelyre mindenképpen reflektálnom kell: "Falvay művéről szóló bírálat írásakor azzal a másikkal nem kis nehézséggel találjuk szemben magunkat, hogy nem teljesen világos: a két magyar szerző által megtett állítások kettőjük közül melyiküktől származnak? Tóth Pétertől vagy a disszerenstől?" Ez egy komoly kérdés, amivel mindenképpen foglalkoznom kell röviden: elsőként azt szeretném aláhúzni, hogy formai szempontból a kérdést a doktori eljárás részletesen szabályozza,¹⁷ mivel pontosan rögzíti, hogy amennyiben részben közös kutatáson is alapszik egy disszertáció, akkor hogyan kell eljárni (százalékos aránnyal, pontos oldalszámokkal ellátott társszerzői nyilatkozatok, stb.), ez a vizsgálat az doktori eljárás első részében, a habitusvizsgálat során teljesen egyértelmű eredménnyel lezajlott, ott ilyen jellegű kétely nem merült fel.

Tartalmi szempontból ehhez azt tenném hozzá, hogy Tóth Péter és az én kutatásaim természetesen összekapcsolódnak, különben nem írtunk volna közös cikkeket – és az is szerintem elég magától értetődő, hogy a közös cikkeinkre többes szám egyes személyben hivatkozom – ugyanakkor kompetenciáink elég élesen el is válnak, mivel Tóth Péter (más nyelvek mellett) latin filológus, viszont nem tud magas szinten olaszul – én pedig értelemszerűen italianista vagyok. A szerzőség kérdésében a Jacobus-hipotézis egyértelműen Péter ideája és érdeme, valamint az ő kutatásai mutatták ki az MVC középkori latin nyelvű irodalomban történő korai recepcióját is, ezért ezeket végig külön kezelem, és hivatkozom rá, noha az érvei nagy részét a közös cikkeinkben publikálta. A datálás helyzetéhez – ami az összes többi érv alapja volt, elsősorban az én Mária-revelációkra vonatkozó kutatásaim szolgálták kiindulópontként. A jelen dolgozat első, legterjedelmesebb fejezetét kitevő téma, az olasz kéziratok leírása és osztályozása, ugyancsak szinte teljes mértékben az én kutatásom eredménye, amelynek legnagyobb részét a második Bolyai-ösztöndíjam, valamint a firenzei Harvard University Center for Italian Renaissance Studies, Villa i Tatti-ban töltött egyéves ösztöndíjam segítségével végeztem 2014/15-ben. A szöveg-összevetéseket, és főleg az olasz változatoknak a latin szöveghez való viszonyának elemzését természetesen közösen végeztük. A dolgozat szövegében maximum 10%-ra tehető azon részek aránya, amely kifejezetten közös kutatásunk eredménye. Ennek kapcsán kifejezetten örülök neki, hogy Armando Nuzzo külön is kiemeli, hogy „Az azonban mindig egyértelmű, hogy mely hozzászólások tulajdoníthatók kifejezetten Tóthnak, még akkor is, ha azokat mindig négy kéz írja alá.”

Szeretném azt is megjegyezni, hogy a dolgozat eredményeire a Tóth Péterrel közösen jegyzett két tanulmány mellett még számos további kollektív kutatás is komoly hatással volt, gondolok itt elsősorban az általam vezetett NKFI KH kutatócsoportra (tagjai: Konrád Eszter, Szemere Ditta, Ertl Péter), valamint a Velencében megjelent kötet kapcsán számos külföldi kolléga munkájára, akik közül a nyelvtörténész Diego Dotto, a szintén latin filológus Antonio Montefusco, a kodikológus Sara Bischetti és művészettörténész Holly Flora nevét

¹⁷ Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának doktori követelményrendszere c. dokumentumnak az „A doktori habitusvizsgálat követelményei a doktori műre és a tézisekre vonatkozóan” fejezetének 5. bekezdése, <https://mta.hu/doktori-tanacs/az-i-osztaly-doktori-kovetelmenyrendszere-105325>

mindenképpen meg kell említenem, akik kompetenciája szervesen egészíti ki az enyémet. Egyik szerkesztőtársammal, Montefuscóval ráadásul azóta az MVC latin szövegével kapcsolatban is közös kutatást folytattunk, és közös fejezetet is publikáltunk (lásd alább), ennek ellenére pl. Montefusco több érvével a szerzőség kapcsán komolyan vitatkozom a dolgozatban.

Ennek kapcsán szeretném általánosságban is hangsúlyozni, hogy alapvetően nagyon fontosnak tartom a bölcsészettudományi kutatásban is a kollektív kutató-munka erősebb jelenlétét, és pozitívabb értékelését, hiszen míg a természettudományokban teljesen bevett gyakorlat a kollektív kutatás, és a sokszerzős publikáció, addig a bölcsészettudomány még mind a mai napig nehezen kezeli az ilyen projekteket. Hogy konkrét példát hozzak: meg vagyok győződve róla, hogy a magyar dantisztika legfontosabb és legidőtállóbb eredménye az elmúlt évtizedekben a Budapesti Dante-kódex kiadása volt, amely olasz-magyar kooperációban, számos kutatót bevonva, éppen Pál József társszerkesztőségével valósult meg.¹⁸ A MVC-vel kapcsolatos eredményeim közül személy szerint én is a 2021-ben Velencében megjelent (három szerkesztő és tucatnyi szerző munkája nyomán megjelent) szövegkiadást tartom messze a legfontosabbnak, és különösen büszke vagyok egyrészt arra, hogy kelet-közép európai, nem anyanyelvű italianistaként fogadtak be komoly olasz filológusok és műhelyek szerző- és szerkesztőtársnak; valamint, ami talán még fontosabb, hogy e projektbe számos magyar kollégát – nagyobb részt fiatal posztdoktori kutatókat, PhD és MA hallgatókat – tudtam egyenrangú partnerként bevonni.¹⁹ Mégis komoly nehézségekbe ütközve sikerült csak elérnem, hogy e kötetet az MTMT rendszer ne „egyéb publikáció”-ként kategorizálja.

A következőkben két, a dolgozat tartalmi, konceptuális részét közvetlenebbül érintő kérdésre szeretnék kitérni. Egyrészt Nuzzo professzor úr a fentebb említett terminológiai megjegyzések kapcsán azt kérdést teszi fel, a változatok (*versioni*) vagy önálló művek terminológiai probléma kapcsán, hogy „Lehet-e lemondani az eredeti rekonstrukciójáról?”, és azt is hozzáteszi:

„Nem választhatjuk azt a kényelmes, de félrevezető utat, amely szerint a sok szövegtanú ugyanolyan sok ‘változat’, vagyis végső soron szinte független, önálló alkotások. Ebben az esetben száz különböző kiadást kellene készítenünk, ami nevetségesnek bizonyulna, mert a valóságban ezek a ‘változatok’ – így az esetleges külön-külön kiadásaik – tartalmukban és szövegükben is nagyrészt hasonlóak.”

Természetesen nem gondolom én sem, hogy a 77 olasz nyelvű kódexről 77 szövegkiadást kellene készíteni, azonban azt sem látom megvalósíthatónak, hogy egyetlen „eredetire” vezessük vissza az összes szövegtanút, már csak azért sem, mert, ahogyan említettem, legalább két, egymástól egyértelműen eltérő toszkán fordításról kell beszélnünk, és a kéziratok legnagyobb részét képviselő Testo B esetében is jónéhány kézirat egyértelműen nem toszkán másolatokban maradt fenn.

¹⁸ Dante Alighieri, *Commedia. Biblioteca Universitaria di Budapest. Codex italicus I*. A cura di Gian Paolo Marchi – Pál József. Verona-Szeged, 2006.

¹⁹ *Le Meditationes vitae Christi secondo il codice Paris, BNF, it. 115. Edizione, commentario e riproduzione del corredo iconografico*. A cura di Diego Dotto - Dávid Falvai - Antonio Montefusco, Venezia, Edizioni Ca' Foscari, 2021. A nevesített magyar közreműködők: Konrád Eszter, Ertl Péter, Szemere Ditta, Szilágyi Imre, Draskóczy Eszter, Hári Kata és Béres Csenge.

E megjegyzések kimondatlanul ugyan, de egy általános elméleti vitára reflektálnak, amire a dolgozatban én sem tértem ki (bár más, a doktori eljáráshoz benyújtott dokumentumban említettem), amely az ún. új filológia (new philology) képviselői és a hagyományos – lachmannianus vagy neo-lachmannianus-nak is nevezett – filológia képviselői között immár 2-3 évtizede húzódik. Nem gondolom, hogy megközelítésemet a new philology alapvetően meghatározná – bár természetesen onnan is származnak az általam alkalmazott módszereket megtermékenyítő gondolatok. Ugyanakkor Pál tanár úr ezzel látszólag ellentétes megjegyzését

"Falvay Dávid alapvetően a lachmanni módszert követi, de a dantistáktól eltérően sohasem „nem nyúlt bele” a szövegekbe, nem rekonstruált egyet, hanem mindegyiket *bon manuscrit*-nek tekintve keletkezési sorrendjüket, szövegösszefüggéseiket és az ebből levonható következtetéseket igyekszik feltárni”

sem érzem magamra teljesen igaznak.

Úgy gondolom, hogy alapvetően más eljárást követel egy szöveghagyomány kritikai felmérése és kategorizálása (*recensio*), amelynél kiindulópontként nem is lehet mást tenni, mint minden kéziratot egyenként megvizsgálni, mint az erre épülő munkafázis, amikor már egy szövegkiadás elveinek meghatározása a feladat. Jelen dolgozat egyértelműen az előbbi tartalmazza, míg Nuzzo és Pál professzorok megjegyzései, érzésem szerint, inkább a szövegkiadói praxis felől közelítenek a módszerhez, amire a dolgozat valójában nem tér ki. Ugyanakkor az e dolgozatban dokumentált kutatás eredményeképpen időközben két szövegkiadás kivitelezésében is módomban volt aktívan részt venni,²⁰ és ezekben egyfajta köztes megoldást – több párhuzamos alapszöveggel számoló, szinoptikus kiadás, *codex optimus* alapon – javasoltam, amely a nyelvtörténeti irányultságú szövegkiadásoknál viszonylag elfogadott megoldásnak számít az újlatin nyelveknél. Az általunk követett szövegkiadói gyakorlat egyrészt arra épül, hogy a kéziratokat nem egyetlen, hanem a verziók szerint több csoportban rendezni, és ezeket párhuzamos szöveggé adjuk közre. Ilyen jellegű kiadásokkal már a 19. századtól kezdve lehet találkozni.²¹ A másik, és valóban a Bédier-féle *bon manuscrit* (*codex optimus*) elvéhez hasonlítható döntés, hogy a megállapított verzió (szövegtanú-csoporton) belül valóban nem rekonstruál, azaz nem kontaminálja az egyes kéziratok olvasatait, hanem az egyik kéziratot kiválasztja alapszöveggé, és a nyilvánvaló hibáktól vagy hiányoktól eltekintve annak nyelvi, szintaktikai megoldásait veszi minden esetben figyelembe az alapszövegnél, és a többi szövegtanú eltérő (akár a kiadó által jobbnak ítélt) olvasatait az apparátusban hozza.

Ennek az eljárásnak a jogosságát egy olyan példával szeretném illusztrálni, ami a *Testo maggiore B* kiadásánál a gyakorlatban előfordult. Ha az alapvetően toszkán nyelvjárásban írt alapszöveget egy olyan szövegtanú lachmannianus alapon „jobbnak ítélt” olvasatával

²⁰ Dotto-Falvay-Montefusco, *Le Meditationes*, cit., és *Prove di edizione critica del Testo maggiore A e Testo maggiore B delle Meditationes vitae Christi in volgare*, a cura di D. Falvay - D. Szemere - P. Ertl - E. Konrad, Budapest, ELTE BTK, 2021.

²¹ Lásd Pietro G. Beltrami, *A che serve un'edizione critica: Leggere i testi della letteratura romanza medievale* (Bologna: Il Mulino, 2010) című kézikönyvének „Edizione del testo secondo il 'bon manuscrit'” című fejezetét (pp. 114-132), ahol több pozitív példát hoz erre a megoldásra, a korai példák között lásd a *Storie de Troia e de Roma* 1920-as kiadását, amelyet Ernesto Monaci három alapszöveg szinoptikus kiadásaként valósított meg.

emendáljuk, amely északi (esetünkben venetói) nyelvi jegyeket visel,²² akkor ez vagy azt eredményezi, hogy a rekonstruált szövegünkkel egy nyelvi szempontból soha nem létezett, hibrid szöveget hozunk létre, vagy pedig saját nyelvérzékünk alapján kell megpróbálnunk az északi nyelvjárásban írt szövegrészletet „hozzáigazítani” az alapszöveg toszkán tulajdonságaihoz. Véleményem szerint mindkét megoldás komoly elméleti problémákat okoz, és ami legalább ugyanilyen fontos, mindkét megoldás lehetetlenné, vagy legalább is kétségessé tenné, hogy a kiadott szöveget nyelvtörténeti szempontból fel lehessen használni. Ez utóbbi nézőpont a 14. századi olasz szövegek kiadásánál sem utolsó szempont, ezért is volt számomra megnyugtató, hogy a régi olasz nyelv központi adatbázisát (*Tesoro della Lingua Italiana delle Origini* - TLIO) kezelő, az Accademia della Crusca (amely nyelvészeti-filológiai területen gyakorlatilag azt a szerepet tölti be Olaszországban, mint itthon az MTA) mellett működő Opera del Vocabolario Italiano kutatója, Diego Dotto volt a szövegkiadásban társszerkesztőm.

Hogy egy viszonylag friss példát hozzak, szintén az Opera del Vocabolario Italiano munkatársai által szerkesztett kiadványban, a *Legenda Aurea* toszkán változatának részleges kiadását²³ hasonló módszertannal készítették el (a *bon manuscrit/codex optimus* helyett a „*manoscritto di superficie*” kifejezést javasolva): magyarán az alapszövegül kiválasztott kézirat nyelvi jellegét, szövegváltozatát csak minimális mértékben módosították, a többi szövegtanú eltérő olvasatait az apparátusban közölték.

Azt szeretném ugyanakkor hangsúlyozni, hogy ez a megoldás elméleti szinten sem jelenti azt, hogy az MVC szövegahagyománya esetében átláthatatlanul sok különböző kiadást kellene készítenünk, de azt mindenképpen igen, hogy nem tudjuk egyetlen eredetire visszavezetni az összes olasz nyelvű kéziratot, már csak azért sem, mert még toszkán nyelven is legalább két különböző 14. századi fordításról kell beszélnünk. A hosszú, és meggyőződésem szerint legkorábbi olasz változat, a *Testo maggiore* 10 kéziratát a megvalósult részleges kiadásban párhuzamos szövegkiadásként adtuk ki, a *Testo A*-t 3, a *Testo B*-t 5 kézirat alapján, ám mindkét esetben egy-egy kéziratot kiválasztva *testo di superficie*-ként. A sokkal több kéziratban fennmaradt *Testo minore* esetében a szövegtanúk legnagyobb része egy változatot követ (nyelvileg a *Testo B* fordítást), így egy esetleges szövegkiadás esetén feltehetően nem szükséges szinoptikus kiadást alkalmazni. Ennek ellenére a *Testo minore* megismertetése mindenképpen külön kiadást igényel, ezt nem helyettesítheti a *Testo maggiore* esetében már megvalósult szövegközlés. Ha megvizsgáljuk a 19. század és a 20. század eleje között megszületett különféle, olykor többszörösen kontaminált kiadások²⁴ anomáliáit, könnyen megérthetjük, miért kerülendő egy ilyen jellegű szövegahagyománynál az a szándék, hogy feltétlenül egyetlen szöveget rekonstruáljuk. A legrövidebb olasz verzió, a *Meditationes de Passione Christi* kézirat szövegahagyománya egyrészt a másik két verzióhoz képest

²² Az alapszöveg a firenzei Bibl. Nazionale Centrale, N.A. 350 jelzetű kézírata, míg az említett kontrollkézirat a velencei Bibl. Nazionale Marciana, Ital. Z. 7 jelzetű kódexe volt

²³ Lino Leonardi – Vittoria Brancato – Speranza Cerullo – Diego Dotto – Laura Ingallinella – Roberto Tagliani – Zeno Verlato. “La Legenda aurea in volgare. Prove di edizione critica della versione fiorentina.” *Bollettino dell’Opera del Vocabolario Italiano*. XXI (2016), 107-278.

²⁴ *Meditazioni della vita di Gesù Cristo*, a cura di G. Donadelli, Milano: Brambilla, 1823; *Cento meditazioni di S. Bonaventura sulla vita di Gesù Cristo*, a cura di B. Sorio, Roma: Classici Sacri, 1847; *Quattordici scritture italiane edite per cura dell’Ab. A. Rossi giusta un codice membranaceo da lui scoperto in Perugia*, I. Perugia: Vagnini, 1859; *Le Meditazioni della vita di Cristo*, a cura di F. Sarri, Milano: Vita e pensiero, 1933.

jelentéktelen, ráadásul szövegszinten egyértelműen a hosszú változathoz tartozik, ezért az véleményem szerint nem igényel külön kiadást. Magyarán a *Meditationes Vitae Christi* olasz népnyelvű kézirat hagyományából (amennyiben a néhány nem-toszkán átíratot külön kezeljük) az általam képviselt szövegkiadási elvek szerint három alapszöveg különíthető el, amelyek kiadása akár egyetlen nyomtatott kiadványban is kezelhető.

Armando Nuzzo egy további megjegyzése viszont a latin hagyományt érinti, amikor felteszi a teljesen jogos kérdést: „valóban teljesen függetlenül lehet-e kezelni a latin hagyományt és a népnyelvi hagyományt?” és azt is hozzáteszi: „Vagyis az egész érvelés csak akkor érvényes, ha mindig és folyamatosan egy lehetséges latin archetípusra vagy mozgó archetípusra vonatkoztatjuk a létező szövegtanúkat.” Ez a megjegyzés teljesen jogos, és az is igaz, hogy ez a szempont az elemzésből csak helyenként derül ki.

Ennek a hiányosságnak két fő oka van: egyrészt a hasonló jellegű – 14. századi, latin eredetűre visszavezethető, sok kéziratban fennmaradt olasz – szöveghagyományok vizsgálatánál kényszerből többé-kevésbé így járnak el a kutatók, magyarán valamennyire mesterségesen fixnek tekintik a latint, hogy „ne mozogjon” a rendszer minden eleme. Anélkül természetesen, hogy e kutatókhoz hasonlítanám magam, itt említeném meg Carlo Delcorno mára klasszikussá vált monográfiáját a *Vite dei santi padri* népnyelvű hagyományáról, Federico Fascetti tanulmányait a *Fioretti* kéziratáról, vagy éppen Speranza Cerullo kutatásait a *Legenda Aurea* toszkán fordításáról,²⁵ ahol hasonlóképpen relatíve kevés szó esik a latin „eredeti” szöveghagyományáról.

A másik ok, hogy amikor e szöveghagyománnyal kapcsolatos kutatásaimat elkezdtem, immár több, mint 15 éve, úgy tűnt, hogy a latin változatot érintő filológiai kérdések nagyjából tisztázottak: konszenzus alakult ki a tekintetben, hogy a három változat közül a hosszú (*Testo maggiore*) tekinthető a legkorábbinak, míg a másik, szintén sok példányban fennmaradt verzió, a *Meditationes de Passione Christi* abból származik (és ráadásul elterjedése területileg is élesen elkülönülni látszott a hosszú változattól), míg a harmadik, közbeeső változat, a *Testo minore* nem tekinthető önálló verziónak. Mindkét fő változat megjelent megbízhatónak látszó kritikai kiadásban, ráadásul a hosszú változat az egyik legnagyobb presztízsű sorozatban a *Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis* részeként, 1997-ben.²⁶

A kutatás során azonban fokozatosan kiderült, hogy a helyzet korántsem ilyen megnyugtató, komoly kételyek és kritikák fogalmazódtak meg a kritikai kiadás elvi és gyakorlati megvalósításával kapcsolatban, valamint a latin kézirat hagyományt is jóval összetettebbnek látom most, mint a kutatásom kezdetén. E kételyek és újabb eredmények vezettek arra, hogy elvállaltuk Antonio Montefuscóval közösen, hogy a SISMEK kollektív kötete számára a latin szöveget tekintjük át, és a kézirat hagyomány revideálása, a kézirat-

²⁵ Carlo Delcorno, *La tradizione delle "Vite di dei santi Padri."* Venezia: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 2000; Federico Fascetti, "La tradizione manoscritta tre-quattrocentesca dei Fioretti di san Francesco," *Archivum Franciscanum Historicum*, 102 (2009), 419-468 és 103 (2010), 41-94; Speranza Cerullo, "Il volgarizzamento toscano trecentesco della «Legenda aurea». Appunti e prolegomeni per un'edizione critica," *Studi di filologia italiana*, LXXIII (2015), 233-298.

²⁶ *Meditationes de Passione Christi olim Sancto Bonaventurae attributae*. Ed., S. M. Jordan Stallings, Washington, D. C., The Catholic University of America Press, 1965, Iohannes De Caulibus, *Meditaciones vite Christi olim s. Bonaventuro attributae*. Ed. M. Stallings-Taney (CCCM 153), Turnhout: Brepols, 1997.

katalógus alapos kiegészítése mellett, a kritikai kiadás szövegének részleges felülvizsgálatát is elvégeztük kb. az egész szöveg 20 %-án.²⁷ Ennek a kutatásnak eredményei jelen dolgozatban azonban csak érintőlegesen jelennek meg, aminek egyrészt kronológiai okai vannak: a SISMELE-kötet 2024 elején jelent meg, míg e kéziratot már korábban lezártam, másrészt a latin változattal kapcsolatban sokkal jogosabban merülhetett volna fel, hogy mással közösen, vagy döntően más által végzett kutatások eredményét „tüntetem fel magaménak,” hiszen a kompetenciám, szerzőtársammal ellentétben, az olasz filológiára terjed inkább ki.

Nuzzo tanár úr két további megjegyzésére térnék még ki röviden. Egyrészt azt a problémát fogalmazza meg, hogy nincsenek eléggé áttekinthetően rendszerezve a kéziratok, és hogy világosabb lett volna az elején bemutatnom az egyes szövegtanúkat. Valójában az 1. mellékletben közölt kéziratkatalógus 4. oszlopában egyértelműen szerepel mindegyik kéziratnál, hogy melyik csoport, verzióba tartozik, és minden egyes alfejezetnél, ahol az egyes verziókat ismertetem, felsorolom az ide tartozó kéziratok jelzetét is. Valóban lehetett volna az elején is külön bemutatnom az egyes kéziratokat, de úgy ítéltem meg – lehet, tévesen – hogy az még jobban nehezítette volna az áttekintést.

Nuzzo professzor további jogos megjegyzése, hogy a mellékletben és a szövegben elszórva közölt szövegkiadás-részletek kritériumai nem eléggé részletesek. Bár tudom, hogy jelen vita a leadott kézitról zajlik, mégis talán részleges választ, vagy legalább mentséget jelent e felvetésre, hogy magam is tisztában vagyok ezzel, s a nyomtatásra leadott változattól részben kimaradnak a mostani mellékletben olvasható szövegkiadások, mivel közben az általam szerkesztett kiadványokban más formában megjelentek, részben pedig kiegészítettem őket.

Mindhárom opponensem jogosan hívja fel figyelmemet kisebb pontatlanságokra, elütésekre, formai következetlenségekre, amelyeket mindenképpen javítok (illetve már javítottam), mielőtt a nyomtatott változat végső változatát leadom, és hasonlóképpen az összes fenti érvet igyekszem minél mélyebben figyelembe venni a kézirat végső megformálásakor.

Zárásként azt szeretném elmondani, hogy még egyszer köszönöm Vígh Éva, Armando Nuzzo és Pál József professzorok alapos, értő és konstruktív bírálatát, és igen komoly pozitív visszajelzésnek tartom, hogy mindhárman alapjában véve alkalmasnak találták a disszertációt a nyilvános vitára.

Dr. Falvai Dávid

Szentendre, 2024. 09. 23.

²⁷ Dávid Falvai – Antonio Montefusco, *Meditationes vitae Christi*. In *Lo pseudo Bonaventura: Studi, edizioni e repertorio dei testi e dei manoscritti*, ed. Francesco Santi, Firenze: SISMELE, 2024, 431-498.